

O‘ZBEKISTONDA URUG‘CHILIK VA SELEKSIYA SOHASIDAGI

Xolmirzayev Azizbek Akmaljon o‘g‘li¹
Xojimurodov Sunnatilla Boymurod o‘g‘li²
Habibillayev Elbek Oybek o‘g‘li

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistondagi urug‘chilik va seleksiya sohasidagi olib borilayotgan ishlar, ulardagi yutuqlar, dehqonchilik sohasidagi yangiliklar, urug‘chilik va seleksiya to‘g‘risidagi qonun va ular ijrosini ta‘minlash bo‘yicha olib borilayotgan ishlar, urug‘chilik va seleksiyasidagi davlat tomonidan yaratilgan shart-sharoitlar haqida batafsil bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: seleksiya, urug‘chilik, nav, duragay, melioratsiya, agronomiya, entamalogiya, o‘simlikshunoslik, lalmikor, mutatsiya

Kirish. So‘nggi paytlarda O‘zbekiston urug‘chilik va seleksiya sohasida tubdan farq qiluvchi yangi uslubiy yondashuvlar ishlab chiqilmoqda. Hozirgi davrda nafaqat urug‘liklarni yetishtirish, saqlash, realizatsiya qilish qolaversa sifatlarini aniqlash bo‘yicha o‘tkaziladigan choratadbirlarda ham keskin o‘zgarishlar ro‘y berayotganligini kuzatish mumkin. O‘zbekiston noyob tuproq iqlim sharoitiga ega. Serquyosh o‘lkamizda yilning o‘rtacha 320 kuni quyoshli bo‘lishi, fasllarning o‘z o‘rnida kelib, izchil almashinuvi tufayli juda mazali va sifatli meva sabzavot mahsulotlari yetishtirish uchun ulkan imkoniyat va salohiyat mavjud. Dehqonchilik paydo bo‘lgan ilk bosqichlarda tabiatda mavjud bo‘lgan yoki ekilib kelinayotgan o‘simliklardan eng yaxshilarini tanlab olish asosida nav yaratish seleksiyaning yagona usuli edi. Seleksiya va urug‘chilik birgalikda ish yurituvchi fandır. Seleksiya va urug‘chilik agronomiya fanlari qatoriga kirsa-da lekin dehqonchilik, agrokimyo, melioratsiya, entamalogiya o‘simlikshunoslik kabi fanlardan keskin farq qiladi. Urug‘chilik – urug‘liklarni yetishtirish, saqlash, realizatsiya qilish hamda ulardan foydalanish, shuningdek urug‘liklarning genetik va ekinboplik sifatlarini aniqlash bo‘yicha o‘tkaziladigan tadbirlar bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyat. Urug‘liklarning ekinboplik sifatleri urug‘liklar to‘dalaridan ajratib olingan namunalardan urug‘liklar tahlilini o‘tkazish orqali amalga oshiriladi. Urug‘liklarni O‘zbekiston Respublikasi hududiga olib kirishga quyidagi shartlar asosida yo‘l qo‘yiladi, agar: ilmiy maqsadlarda va navni sinash uchun olib kirilayotgan hamda olib chiqilayotgan urug‘liklar uchun bojxona boji undirilmaydi va ular kvotalanmaydi hamda litsenziyalanmaydi. Urug‘chilik sohasidagi faoliyatni moliyalashtirish O‘zbekiston Respublikasining davlat byudjeti mablag‘lari va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan amalga oshiriladi. Qishloq xo‘jalik ekinlaridan har yili yuqori va sifatli hosil olib aholini yil davomida oziqovqat mahsulotlari, sanoatni esa xom-ashyo bilan yetarli darajada ta‘minlashda muayyan sharoit dehqonchilik talablariga mos keladigan serhosil navlar yaratish ularni qishloq xo‘jalik, korxonalar va fermer xo‘jaliklarining dalalariga keng joriy etishning ahamiyati

¹ Toshkent davlat agrar universiteti 1- bosqich talabasi

² Toshkent davlat agrar universiteti 1- bosqich talabasi a03606390@gmail.com

nihoyatda kattadir. Hozirgi kunda dunyo ekinlarining 300 dan ortiq navlari yaratilib, shulardan 50 ga yaqini mahalliyashtirildi va keng maydonlarga ekilmoqda [4, 12-13 b.]. Chunki nav (duragay) ekinlarni o'stirish texnologiyasining asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun hukumatimiz qishloq xo'jalik ekinlarining yangi navlarini yaratish katta maydonlarga joriy etish uchun seleksiya va urug'chilik ishlarini tubdan yaxshilashga alohida e'tibor qaratmoqda. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1996-yil 29-30-avgustda "Seleksiya yutuqlari to'g'risida"gi va "Urug'chilik to'g'risida"gi qonunlarning qabul qilinishi bunga yaqqol misoldir. Bunday qonunlarni hayotga tatbiq etish mamlakatimiz qishloq xo'jaligi jadal sur'atlar bilan rivojlantirish, seleksiya va urug'chilik fani oldiga mas'uliyatli vazifalar qo'ymoqda. Qishloq xo'jaligi ekinlarining yangi nav va duragaylarini yaratish bilan seleksiya fani shug'ullanadi. Seleksiya lotincha so'z bo'lib, "tanlash" degan ma'noni bildiradi. Seleksiya-yangi navlar yaratish va ekinlarning ekilib kelinayotgan navlarini yaxshilash usullarini o'rganadigan fandır. Nav-inson faoliyatining mahsuli bo'lib, qishloq xo'jalik va ishlab chiqarishda mehnat unumdorligini oshiradigan, ilmiy texnika taraqqiyotini jadallashtiradigan vositalardan biridir. Irsiyati har xil bo'lgan o'simliklarni chatishtirib olingan, belgi va xususiyatlari mustahkamlanmagan (o'zgaruvchan) avlod duragay deb ataladi. N.I.Vavilov "Seleksiya birinchidan fan, ikkinchidan san'at, uchinchidan qishloq xo'jaligining eng muhim tarmog'idir" deb ta'riflagan edi. Seleksiya va urug'chilikning asosi genetikadir. Seleksiya genetika faning usullari asosida yangi nav yaratadi. Hozirgi vaqtda seleksiyada genetikaning yangi usullaridan foydalanish o'z samarasini bermoqda. Davlat nav sinash ishlarini amalda bajarish vazifasi O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi qoshidagi Qishloq xo'jaligi ekinlari navlarini sinash bo'yicha davlat komissiyasining zimmasiga yuklatilgan. Bu komissiya davlat nav sinashini o'tkazish bilan birga, uslubiy hujjatlarni ishlab chiqadi, yangi navlarni joriy etishni tezlashtirishga yordam beradi, nav (duragay) uchun mualliflik huquqini rasmiylashtiradi. Davlat nav sinashi komissiyaning turli viloyatlarda joylashgan nav sinash uchastkalarida olib boriladi. Nav sinash uchastkalari mamlakatimizning barcha tuproq iqlim mintaqalarida deyarli bir tekisda joylashtirilgan. Har bir nav sinash uchastkasi tuproq-iqlim sharoiti bir xil bo'lgan 3-5 ma'muriy tumanga xizmat qiladi, ular odatda ilg'or xo'jaliklar negizida tashkil etilgan. Nav sinash uchastkasiga doimiy foydalanish uchun 40 gektardan 100 gektargacha haydaladigan yer ajratib berilib, texnika va ishchi kuchi bilan yetarli darajada ta'minlangan [7, 323 b.]. Yerni ishlash, ekish, ekinni parvarish qilish va hosilni yig'ib olish kabi agrotexnik tadbirlarni o'z vaqtida o'tkazish nav sinash uchastkasi joylashgan xo'jalik zimmasida bo'ladi. Nav sinash uchastkasining dalalarida yer tuzish ishlarini, tuproq tarkibini o'rganish va xususiy almashlab ekish joriy etiladi. Sinalayotgan navlar bir xil o'tmishdoshlardan keyin ekiladi. Barcha sinalayotgan navlar tuproq unumdorligi, yer yuzasi, o'tmishdoshlar, agrotexnologik va boshqa tadbirlar bo'yicha taqqoslash mumkin bo'lgan tarzda joylashtiriladi. Davlat nav sinash uchastkalari bir necha xilga bo'linadi: dala ekinlari bo'yicha, sabzavot ekinlari, subtropik ekinlar, tut, sholi maxsus entomofitapatalogik nav sinash va agrotexnik tadbirlar bo'yicha nav sinashlar bo'ladi [3, 12-14 b.]. Dala va subtropik ekinlar bo'yicha nav sinash uchastkalari sug'oriladigan va lalmikor sharoitlarda tashkil etiladi. Nav sinash uchastkalarida navlar Davlat nav sinash komissiyasi tomonidan tasdiqlangan va qabul qilingan uslub asosida sinaladi. Sinalayotgan navlar muayyan sharoitda rayonlashtirilgan va keng tarqalgan nav bilan taqqoslanadi [6, 8-9 b.]. Har bir nav Davlat nav sinash uchastkalarida kamida 3-5 yil mobaynida sinaladi. Shu bilan birga, nav 2-3 yil davomida ishlab chiqarish nav sinashidan ham o'tadi. Yangi navni Davlat nav sinashiga topshirishida seleksion muassasa yoki seleksioner

ma'lum miqdorda bu navning urug'ini jamg'arib qo'ygan bo'lishi kerak. Yangi nav Davlat navsinashiga qabul qilingach, nav sinash komissiyasi seleksionerga qaysi davlat nav sinash uchastkalariga qanchadan urug' yuborish kerakligi to'g'risida xabar yuboradi. Davlat nav sinash

uchastkalari o‘zidan changlanuvchi o‘simliklar yangi navining urug‘ini seleksionerdan faqat birinchi yili olib, keyingi yillar o‘zlari yetishtirgan hosildan urug‘ sifatida foydalanadilar [5, 15b.]. Chetdan changlanuvchi o‘simliklar navining urug‘ini davlat sinashiga seleksioner har yili o‘zi yuborib turishi lozim yoki biror nav sinash uchastkasida urug‘larni ko‘paytirish tashkil etiladi. Har bir nav sinash uchastkasi barcha sinalayotgan navlar bo‘yicha o‘zining xususiy urug‘ va ehtiyot jamg‘armalarini barpo etadi. Tajribalarning ko‘rsatishicha har bir viloyatda qancha kam nav ekilsa navdorlik (navning tozaligi) shuncha yuqori bo‘ladi. Masalan Buxoro viloyatida asosiy paxta maydonlarida “Buxoro-6” navi ekiladi. Shuning uchun bu navning navdorligi respublikada ekiladigan boshqa barcha navlardan ustundir [1, 37-42 b.]. Xuddi shu paxta navi Navoiy viloyati maydonlarining 58%ga Samarqand viloyatining 50% dala maydonlariga ekiladi. O‘zbekistonda g‘o‘za seleksiyasida sun‘iy mutatsiyadan foydalangan holda N Nazirov, O Jalilovlar rahbarligida katta ishlar o‘tkazilgan va “Korotkostebelniy-1” “Listopadniy-1” “Mutant 7” “An-Samarqand-2” “Samarqand 3” kabi navlar yaratildi. Ulardan “Samarqand 3” “Yulduz” “Omad” “Mehr” navlari mahalliyashtirilib Samarqand, Buxoro, Navoiy viloyatlarida yetishtirilmogda [2, 22 b.]. Shuningdek, makkajo‘xori, jo‘xori va sabzavot ekinlarining navlarini yaratish sohasida juda katta yutuqlar qo‘lga kiritildi. Qandlavlagi, javdar, marjumak soya va boshqa ekinlarning poliploid shakl va navlari yaratildi. Keyingi yillarda respublikamiz mustaqillikni qo‘lga kiritib, xo‘jalik yuritish shakllari o‘zgarishi mnosabati bilan navlarga qo‘yilgan talablar yanada ortib, qishloq xo‘jaligi ekinlarining nav tarkibida keskin o‘zgarishlar ro‘y bermogda. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda urug‘chilik va seleksiya sohasidagi tubdan farq qiluvchi yangi uslubiy yondashuvlar yaratilmogda. Qishloq xo‘jaligi sohasida modernizatsiyalashishni davom ettirib, dehqonchilikning yanada rivojlanishiga qaratilgan qo‘llab-quvvatlash va uning iqtisodiyotini oshirishga harakat qilmogda. Bu ishlar o‘rtasida, urug‘chilik sohasida islohotlarni amalga oshirish va seleksiya jarayonlarini yanada takomillashtirishga qaratilgan tashabbuslar sezilarli darajada ahamiyat kasb etmogda. Maqolada ko‘rsatilgan bir necha islohotlar, jumladan: urug‘chilik sohasida tadbirkorlarni rag‘batlantirish, yangi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, agrar ta‘lim muassasalarini takomillashtirish, seleksiya jarayonlarini yanada rivojlantirish qishloq xo‘jaligi sohasida iqtisodiy modernizatsiyalashishga olib keladi. Mana shunday islohotlarning amalga oshirilishi bilan, dehqonchilik va urug‘chilik sohasida yanada o‘sishga va rivojlantirishga erishish mumkinligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. T.E.Ostonaqulov, “Seleksiya va urug‘chilik asoslari”. Darslik, Toshkent – “Ilm ziyo” – 2013, 37-42 b.
2. I.T.Ergashev, D.S.Normurodov, B.M.Eshinqulov, “Umumiy seleksiya va urug‘chilik”. O‘quv qo‘llanma. – Samarqand: SamDU nashri, 2021 y., 20-25 b.
3. X.CH.Bo‘riyev, V.I.Zuyev, O.Qodirxo‘jayev, “Sabzavot ekinlari seleksiyasi, urug‘chilik va urug‘shunosligi”, - T, Mehnat, 1997 y., 10-18 b.
4. “Agro – ilm” jurnali, 5-son, 2017 y., 12-13 b.
5. N.N.Hasanova Agriculture Changes During the Years of Independence in Uzbekistan //Eurasian Journal of History, Geography and Economics. – 2023. – T. 18. – C. 14-16.
6. “Qishloq xo‘jalik” gazetasi, 8-son, 2016 y., 8-9 b.
7. N.N.Hasanova "Qishloq xo‘jaligida donli ekinlar." Innovations in Technology and Science Education 2.8 (2023): 321-325.
8. Аманов А. А. ва бошқалар. Донли экинлар селекцияси ва бошланғич уруғчилиги

1. бўйича услубий қўлланма. Ғаллаорол 2004 йил.
9. Мейлиев Т. Х., Дилмуродов Ш. Д. Рост и развитие, урожайность и устойчивость к желтой ржавчине сортов в питомнике отбора продуктивных сортов //Приоритетные направления развития науки и образования. – 2019. – С. 130-133.
10. Web sites: <http://www.chemicalnow.ru.>, <https://www.science-biology.ru>.
11. Статистик таҳлиллар Б.А.Доспехов (1985)
12. Изучение мировой коллекции пшеницы. Методические указания. ВИР.

